

**ЗА КАТЕГОРИАЛНИТЕ И НЕКАТЕГОРИАЛНИТЕ
ЗНАЧЕНИЯ НА КАТЕГОРИЯТА ЛИЦЕ
ПРИ ЛИЧНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В РУСКИЯ ЕЗИК
(В СЪПОСТАВКА С БЪЛГАРСКИ)**

Енчо Тилев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Объектом настоящего исследования является грамматическая категория лица, присущая личным местоимениям в русском и болгарском языках. Несмотря на то, что у некоторых классов слов в болгарском языке (например, у глагола) наблюдаются значительные различия в категориях по сравнению с русским языком, системы значений болгарских и русских *pronomina personalia* функционируют схожим образом. Предметом исследования являются категориальные и некатегориальные значения категории лица местоимений. Эти два семантических типа неразрывно связаны друг с другом, но акцент делается на проявлениях некатегориальности. Болгарский язык имеет статус языка фонового сопоставления с русским эмпирическим материалом, а основной метод работы – сопоставительный. Основная цель исследования – объяснить и описать случаи функционирования некатегориальных значений лица в русском языке. В связи с этим сначала рассматриваются категориальные значения, а потом и некатегориальные.

The current study focuses on the grammatical category of person inherent to personal pronouns in Russian and Bulgarian. Even though some Bulgarian parts of speech (mostly verbs, for example) have significant differences in comparison with Russian ones, the systems of meanings of the Bulgarian and Russian *pronomina personalia* function in a similar way. Additionally, the subject of examination is the set of categorial and non-categorial meanings of the grammatical category of person. The two semantic types are invariably connected but the emphasis is put on the manifestations of non-categoriality. Bulgarian serves as a background to Russian empirical data, and the main approach used is a comparative one. The main goal is to explain and describe the ways in which the non-categorial meanings of person function in Russian. For this purpose, first categorial meanings are examined and then non-categorial ones are reviewed.

Ключови думи: лични местоимения, граматика, некатегориални значения

Keywords: personal pronouns, grammar, non-categorial meanings

Личните местоимения, които са главният прономинален разред в системата на голяма част от естествените езици, са във фокуса на множество дискусии. И те, както други местоименни думи, са възникнали на по-късен етап и според К. В. Бабаев са резултат от трансформацията на по-древни пълнозначни думи (Бабаев/Бабаев 2009: 119). Въпреки че се срещат в най-разпространените световни езици, те не могат да се причислят към езиковите универсалии. Но е безспорно, че във всички езици има показатели за лице – граматични или лексикални, от които впоследствие са се образували или могат да се образуват личните местоимения. В някои азиатски, африкански и австралийски езици се наблюдава силно изразена взаимозаменяемост на *pronomina personalia* със собствени имена. В арабски това е присъщо и на първоличното местоимение в ед.ч., напр.: *Аз ще дойда* = *Абдул ще дойде*. Значимо свойство на личните местоимения е устойчивостта им в диахрония, благодарение на която те често служат като материал за сравнително-историческото езикознание. Интензивен разпад на групата на личните местоимения се наблюдава само в Източна и Югоизточна Азия, където биват заменяни от новообразувания. Освен това според Б. М. Хунг личните местоимения са „огледало“ на системата от социални отношения (Hung/Хунг 1995б: 63), с което са ценни за изследване и от други науки, близки до лингвистиката.

Любопитен факт от макролингвистиката е, че в езиците от различен строй съществителните често са източник за обособяването на личните местоимения в самостоятелен клас. Като примери К. В. Бабаев посочва случаите, при които в значение за 1 л. ед.ч. се срещат субстантиви с унижително значение, срв. индонез. *saya* ‘аз’ < малайз. *sahaya* ‘слуга’; кхмер. *khnum* ‘аз’ < ‘роб’ (Бабаев/Бабаев 2009: 122). Подобни изрази се срещат и в много други езици, което се обуславя от изцяло извънезикови фактори – социолингвистичните особености при общуването на хора с различен статут, общоприетите речеви практики в съответния социум и др. Специфичното за тези езици е, че производните лексеми са претърпели стилистична неутрализация и граматикализация. В тайския език при общуване с монарха или с членовете на кралското семейство се използва показателят за 1 л. *kraphōm* ‘косъм от главата’, с което се обозначава, че събеседникът е толкова извисен над говорещия, че той (монархът) вижда само косата от почтително наведената глава на говорещия (Бабаев/Бабаев 2009: 122). По всяка вероятност бързото обновяване на корпуса от показатели за лице е следствие от динамичното развитие на социалния фактор, като в китайски например тези местоимения се обновяват на няколко века.

Аналогична ситуация се наблюдава и във 2 л., срв. тай. *naaj* ‘ти’ < ‘домакин, стопанин’; бирм. *hyinv* ‘ти’ < ‘господар, стопанин’ и т.н. К. В. Бабаев нарича тези образувания квазистоимения, имащи за цел да изразят

почтителното отношение на говорещия към събеседника. Тук трябва да се напомни, че форми с такава етимология не са рядкост и в добре познатите индоевропейски езици, срв. френското местоимение *on* ‘той’ < лат. *homo* ‘човек’; хол. *U* ‘Вие’ < *Uwe Edelheid, Uwe Edele* ‘Ваше Благородие’; нем. неопред. местоимение *man* < *Mann* ‘човек, мъж’¹ и др. Наличието на богат езиков материал, потвърждаващ етимологичната връзка на прономиналните лексеми със съществителни имена, според К. В. Бабаев е убедително доказателство, че демонстративите не могат да се смятат за универсален източник на форми (Babaev/Бабаев 2009: 124). Това твърдение е валидно преди всичко за третоличните местоимения в индоевропейските езици, поради което някои учени приемат да наричат „лични“ само местоименията за 1 и 2 л.

В термина *местоимение* често се влага повече от едно значение. К. Е. Майтинска отбелязва, че в индоевропеистиката и в уралистиката така се наричат само изменяемите думи с показателно значение, а в останалите езикови семейства – всички лексеми с демонстративна семантика (Majtinskaya/Майтинская 1968: 31). Спорове се водят и по отношение на самото название *лични местоимения*. Традиционно към тях в руски се отнасят лексемите *я, ты, он, она, оно, мы, вы, они*. Приемам възражението на П. Златева, според която чисти местоименни форми са само тези за 3 л. ед. и мн.ч. Те могат да заместват или да посочват лица и предмети, така че „личната“ им употреба е само една от функционалните им разновидности (Zlateva/Златева 1987: 47). До това заключение по-рано достигат О. Йесперсен и Е. Бенвенист, които разглеждат като лични единствено местоименията за 1 и 2 л. П. Златева посочва, че формите за 1 и 2 л. обозначават субектите в говорната ситуация и не заместват имената им, което ги отдалечава от местоименията. Поради това тя приема да нарича формите за първите две лица *субектни*, а за 3 л. – *обектни* (Zlateva/Златева 1987: 47). Такова обозначение не е погрешно, защото то съответства на ролите на участниците в комуникативния акт. Докато субектните местоимения реферират участниците в комуникацията, обектните насочват към обекта на речта. Този възглед се основава на схващането, застъпвано от К. Е. Майтинска и някои други учени, според които третоличните местоимения са се образували от показателните. С това се обяснява разликата в склонението на формите за 1 и 2 л. и тези за 3 л., а също и функционално-се-

---

¹ През 2008 г. фиксирах в рекламен текст в Германия и употреба на съществителното *Frau*, изписано с малка буква и идентично във функционално отношение с *man*. Не може да се говори за явна тенденция към утвърждаване на подобна форма, предизвикана от идеята за еманципация на жените, но влиянието на социалния фактор върху немския език е много по-голямо, отколкото в български и руски. Изключително интересни прояви на „демократизация“ на езика са отбелязани от Х. Валтер (Valter/Валтер 2005).

мантичната близост на третоличните местоимения с демонстративите². Й. Ньоргор-Сьоренсен посочва, че третоличните прономени са основните анафорични местоимения в руски и те заедно с *тот* имат най-обобщено значение (Nyorger-Syorensen/Ньоргор-Сьоренсен 2002: 35). За отбелязване е, че според К. Илиева основната функция на местоименията за 1 л. е била личната, докато при 2 и 3 л. функцията е била лично-прагматична (Илиева/Илиева 1974: 423). С развоя на езика при второличните форми личната функция става примарна, а прагматичната – вторична, докато при третоличните лично-прагматичната се запазва. С това може да се обясни сближаването между местоименията за 1 и 2 л. и функционалното им противопоставяне на третоличните. Коментар на това прави и М. Илиева (Илиева/Илиева 2004б). При представянето на категориалните и некатегориалните значения при този прономинален разред според изследователката най-голямо внимание заслужава категорията *лице*, а сравнително по-бегло се маркират най-съществените особености при категориите *род*, *число* и *надеж*.

Лицето при *pronomina personalia*, както отбелязва Ив. Гугуланова (Gugulanova/ Гугуланова 1993: 6), е класификационна категория, докато при глагола тя е словоизменителна. Затова може да се приеме, че лицето при тези местоимения играе водеща роля и предполага употребата на глаголните и посесивните местоименни форми. В. А. Плунгян също приема, че местоименната категория *лице* е класификационна, в противен случай всички местоимения биха били словоформи на една и съща лексема (Plungyan/Плунгян 2010: 255). И. А. Мелчук разглежда личните местоимения като граматични лексеми (Melchuk/Мелчук 2015: 194 – 195).

Общоприето е схващането, че местоимението за 1 л. ед.ч. замества или посочва говорещия, субекта в комуникативния акт. В. В. Химик изтъква, че тази форма изразява адресатност на действието, тъй като тя съвместява интегралната сема *субектност на действието* с диференциалната сема *комуникативно лице* (Himik/Химик 1990: 34). Дадената езикова форма се отнася към най-древния лексикален пласт. Тя кореспондира пряко с екзистенциалните опозиции *аз ~ не-аз* и *свое ~ чуждо*, които неминуемо намират отражение в езиковата картина на света. Въпреки това произходът на тези местоимения все още е твърде оспорван, като според някои изследователи първичните деиктични елементи в езика са били малки думички, функциониращи като частици, наречия или местоимения. Други приемат, че личното местоимение за 1 л. ед.ч. е сред най-древните форми, а трети застъпват тезата, че *pronomina personalia* са възникнали от показателните местоимения (вж. Majtinskaya/Майтинская 1968: 32).

---

² Б. Б. Ходорковска посочва, че анафоричното местоимение **i-* в индоиранските езици също има значението 'този', поради което се отнася към показателните местоимения (Hodorokovskaya/Ходорковская 1996: 84).

Известно е, че най-честотните средства за експликация на семата *персоналност* в руски и български са личните местоимения и личните окончания на глаголите³. Фреквентната съвместна употреба и на двата показателя (напр. *я ид-у, я пој-у* и т.н.) е случай на граматично излишество⁴. Фиксирано е, че в български личните местоимения се употребяват по-рядко, което може да се обясни с факта, че в миналите времена българският глагол се изменя по лице, а не по род, както в руски, срв. бълг. *аз дойдох, ти дойде, той, тя, то дойде, ние дойдохме, вие дойдохте, те дойдоха*; рус. *я, ты, он пришел, мы, вы, они пришли*. При определени условия и в руски е възможно пропускане на личното местоимение, но от първостепенно значение е избягването на двузначност на изказа. Л. Дончева-Марева обяснява евентуалната елипса на *pronomina personalia* в речта с наличието на формално несъвпадащи глаголни флексии, с което не се създават предпоставки за граматична омонимия (Doncheva/Дончева 1977: 196). За сравнение тя взема немския език, в който употребата на лични местоимения е задължителна винаги (с изключение на императивните форми и в разговорната реч, където често се пропускат). Към особените случаи на употреба на морфологичните форми Ст. Димитрова отнася появата на 1 л. ед.ч. или по-рядко 3 л. мн.ч. при глаголи от св. вид във фразеологизирани конструкции, напр.: *Я тебе попою!*; *Они мне поспорят!* (Dimitrova/Димитрова 1994: 65). Приема се, че макар и да няма формално експлицитно отрицание, цялостното значение на изречението е, че говорещият по-скоро ще попречи на извършването на даденото действие. Според Ст. Димитрова тези случаи са свързани с появата на нестандартни семи в съдържателната структура на личните местоимения в дателен падеж. Към тях по всяка вероятност трябва да се отнесе и *dativus ethicus*.

Към некатегориалните отношения при първоличната сингуларна местоименна форма се отнасят случаите на употреба в пословици и поговорки, макар че те са сравнително редки, напр. *Когда я ем, то глух и нем; За мой ж грош, да я же не хорош*. Известно е, че при този тип изкази подлогът не назовава реалния вършител на действието. Пословиците и поговорките имат поучителен и превантивен характер; при тях личните местоимения присъстват единствено на формално равнище и са лишени от референти. Това е валидно за всички лица в този тип изречения. В дадения контекст може да се приеме твърдението на Р. Тодорова, че „местоименията са най-изпразнени откъм семантика“ (Todorova/Тодорова 1995: 42). Според нея референциалното значение на прономените

³ По-подробно за експликаторите на функционално-семантичната категория *персоналност* вж. Sasheva/Сашева 2013, ТФГ/TFG 1991.

⁴ В български при някои случаи на некатегориалност наличието на лично местоимение променя значението в категориално, срв. т.н. „докторско“ мн.ч.: *Как сме днес?* и *Ние как сме днес?*.

не е константа, а е променлива величина. Както бе отбелязано, въпросът за наличието и типа на значенията при местоименията е дискуссионен и трябва да се решава в рамките на определена теория. Различните гледни точки по проблема са обобщени и коментирани от О. Н. Селивърстова (Selivyorstova/Селивърстова 1988) и няма да се представят. Въпреки това е важно да се акцентира на факта, че своеобразието на местоименията за 1 и 2 л. се състои не в отсъствието на значение или в неговата изменяемост според ситуацията, а в това, че то има деиктичен характер, т.е. не е самодостатъчно (Selivyorstova/Селивърстова 1988: 36). Представяйки актанта в ситуацията като индивидуалност, личност, местоименията *я* и *ты* със семантиката си не посочват образа на дадената личност, а само насочват към нея.

По-богато на семантични нюанси и некатегориални употреби е местоимението за 1 л. мн.ч. Известно е, че то може да включва говорещия и другия участник/участници в комуникацията (*мы* = *я* + *ты*, *я* + *вы*, *я* + *Вы* – това е т.н. *инклузивно* ние) или говорещия и лице/лица неучастник в комуникацията (*мы* = *я* + *он/она*, *я* + *они* – т.н. *ексклузивно* ние). Не споделям мнението на К. Илиева, според която местоимението за 1 л. мн.ч. е двузначно (Илиева/Илиева 1986: 32). От посочените от нея примери става ясно, че тя има предвид категориалното значение и некатегориалните употреби на местоимението, които съгласно принципите на функционалната граматика на А. В. Бондарко не са равнопоставени в съдържателен план. Освен това, от описанието по-долу се вижда, че некатегориалността се реализира предимно във вид на транспозиции, които според М. Илиева и други изследователи разчитат на ефекта на неочакваност (Илиева/Илиева 2004а: 72).

Към проявите на некатегориалност на грамемата 1 л. в мн.ч. се причисляват стилистично маркираните употреби в специализирани научни текстове – т.н. *pluralis auctoris*, напр.: *В настоящей статье мы рассматриваем проблему...*; *Проведенный нами анализ...* и др. Тези форми са изградили своеобразната стилистика на този тип текстове, при които референтът най-често е единичен субект. *Pluralis auctoris* (авторизирано мн.ч.) може да се разглежда като разновидност на *pluralis modestatis* (*pluralis modestiae*, мн.ч. за изразяване на скромност), когато говорещият не желае да изтъква себе си, поради което избира да се прикрие зад по-общото *ние*. В последните години зачестява използването и на първоличната сингуларна форма, но това не следва да се тълкува като опит за прекомерно себеизтъкване. То може да се разглежда като стремеж на автора да подчертае по недвусмислен начин приносите си в дадената област и да не ангажира читателя или слушателя с личната си позиция, с което се противопоставя функционално на *pluralis auctoris*.

Стилистично обусловена некатегориална употреба на 1 л. мн.ч. е и т.н. *pluralis majestatis* (мн.ч. на коронованите особи), напр. рус.: *Божиею*

милостию **Мы** Екатерина Вторая, Императрица и Семодержица Всероссийская, и прочая, и прочая, **объявляем** во всенародное известие...; Всемилостивейше **повелеваем Нашему** Генералу порутчику правящему должность Генерала губернатора Пермского и Тобольского Кашина, по изданным от **Нас** в 7-й день ноября 1775-го года учреждением для управления губерний империи **Нашей**... (из указ на Екатерина Велика); бълг.: **Ние**, Борис III, с Божия милост и Народната воля Цар на Българите, по предложение на **Нашия** Министър на войната... и т.н. Подобни употреби се срещат и в речите на някои духовни водачи, напр.: *Блаженейшии и Светейшии Патриарше на София и цяла България, в Христа Бога zeloобични и възделени брате и съслужителю на **наше** смирение, господин Максиме, Ваше почитаемо Блаженство братски в Господа **целуваме** и с извънмерна радост **приветствуваме*** (из писмо на Константинополския патриарх Вартоломей). И в двата случая става въпрос за административно общуване, характеризиращо се със строга нормираност и клишираност на изказа.

Характерна за разговорната реч е употребата на 1 л. мн.ч. в значение на 2 л. ед.ч. или по-рядко – 2 л. мн.ч., напр.: *Как **мы** чувствуем себя сегодня; Рубежное, как у **нас** сегодня обстоят дела?; А как у **нас** сегодня обстоят дела с магнитными бурями, что-то работать нет желания?* (из интернет форуми); бълг. *Какво става, как **сме**?* С използването на първоличното местоимение, което по дефиниция включва говорещия, се влиза в логическа конфронтация, при която говорещият едва ли не се превръща и в събеседник наред с другия участник в комуникативния акт. Ясно е, че до подобно състояние на вътрешно раздвоение не се достига, като с формата за мн.ч. се цели приобщаването на говорещия към събеседника, засвидетелстване на съпричастност, загриженост или ангажираност. Релевантна е забележката на М. Илиева, според която тази употреба може да се реализира при общуването на висшестоящ с негов подчинен, докато обратният случай най-често е недопустим предвид социалната неравнопоставеност на комуникантите. Съзвучно с това е и твърдението на Б. Манх Хунг, че транспозициите по лице са изключително важно средство за изразяване на субективните оценки на говорещия за слушателя, при които се разкриват нюансите на отношенията между тях (Hung/Хунг 1995а: 38). Следва да се отбележи, че описаната конотация на тези форми не е единствената възможна. Ако са произнесени с ирония или с пренебрежителен тон – напр. *Я / ние сме можели да четем* // (Pieva/Илиева 2004а: 74), те експлицират менторското отношение и чувството на превъзходство от страна на говорещия. Примерите по неоспорим начин доказват, че не може да се говори за двузначност или многозначност на местоимението *ние*, както предлага К. Илиева. В транспониранияте си употреби то вече обозначава съвсем различен референт, което навежда на мисълта за известен паралел със случаите на полисемия и омонимия.

Като разновидност на горната употреба може да се разглежда транспозицията на 1 л. мн.ч. вместо 3 л. ед.ч. (по-рядко и мн.ч.), откриваща се например в следната ситуация: лекар посещава болен пациент (по-често дете) в дома му, влиза в стаята и пита: *Как ты/вы себя чувствуешь/чувствуете?* (или дори „докторското“ *Как мы себя чувствуем?*), на което майката отговаря: *Сегодня нам значительно лучше стало* или *Мы уже выздоравливаем*. Тук имплицитно се изразява *той* или *тя*, а употребата на формите отново предполага загриженост, съпричастност с обекта на речта. Подобен модел е напълно приемлив и в български.

Внимание заслужава и един синтактичен модел, който Кр. Кабакчиев припомня (Kabakchiev/Кабакчиев 1989), напр. *Мы с Сашей весь день гуляли по городу*. Тази конструкция, която има съответки и в другите славянски езици, може да се тълкува двояко: 1. *Мы* (я + *кто-то другой*) + *Саша весь день гуляли по городу*; 2. *Мы* (я + *Саша*) *весь день гуляли по городу*. По-честотен е вторият случай, като вероятно може да се твърди, че предположно-именното съчетание внася допълнително уточнение във фразата. Тази конструкция е свойствена на разговорната реч, която, както е добре известно, се характеризира с непринуденост и спонтанност на изказа, което също може да е причина за наличието на уточняващото съчетание.

Не по-малко интригуващи са местоименията за 2 л. ед. и мн.ч., които заместват съответно участника в комуникацията, различен от говорещия (*ты*), и съвкупността от хора, включваща адресата и поне още един човек (*вы = ты + он/она/они*). Известно е, че т.н. учтивя форма *Вы*, която формално съвпада с формата за 2 л. мн.ч.⁵, в действителност има за референт единичен адресат в акта на комуникацията. Въпреки това според правописната норма на съвременния български език изписването с главна буква се налага и в случаите, когато официалното обръщение е към няколко лица (ОПРБЕ/OPPBE 2012: 48).

Примери за некатегориалност при второличното местоимение в ед.ч. са отново поговорките и пословиците, при които контрастът между форма и семантика е очевиден, срв.: *Что посеешь, то и пожнешь*; *Береги честь смолоду*; *Тише едешь, дальше будешь*. Поради универсалния характер на тези народни мъдрости 2 л. ед.ч. може да замества практически всички лица. Като разновидност на некатегориалните значения трябва да се споменат употребите на второличните местоимения в рекламните текстове. По своята насоченост те се различават от пословиците и поговорките не само по средата на разпространение. Докато първите се използват най-вече в устна форма и имат универсален характер, защото се базират на общочовешки ценности и разбираня, рекламата има съвсем комерсиална и

⁵ В някои езици учтивята форма се е образувала от местоименията за 3 л. ед.ч. (в немски на по-ранен етап, срв. *sie* ‘тя’ и *Sie* ‘Вие’) или мн.ч. (в съвременния датски, хинди и др.), а дори и от 1 л. мн.ч. (в айнския език и в езика науатъл).

съзнателно преследвана цел – да достигне до потребителя. С употребата на местоимението *ты* (по-рядко *вы*) се търси начин за достигане до всеки човек индивидуално, макар и чрез средствата за масова информация. Това за пореден път доказва универсалността на местоименията като следствие от липсата на константен референт.

Транспозиция на 2 л. ед.ч. в значение на 1 л. ед.ч. се забелязва в следните случаи: *Мне все так надоело уже: встаешь рано, спешишь на работу, потом опять домой...; Ночь, улица, фонарь, аптека / Бессмысленный и тусклый свет. / Живи еще хоть четверть века – / Все будет так. Исхода нет. / Умрешь – начнешь опять сначала...* (А. Блок). И в този случай говорещият се стреми към ангажирането и приобщаването на слушателя към проблема. Обикновено изреченията от този тип са съобщителни, произнесени с равна интонация. Тези случаи, които са добре описани в синтактичните изследвания, са граматикализиран модел с обобщенолично значение, при който личното местоимение целенасочено се пропуска⁶. Д. Савова изтъква, че обобщеноличните изкази са манипулация със субекта на речта на изреченско равнище, при която говорещият внушава на слушащия своята убеденост в истинността на твърдението си (Savova/Савова 2016: 70). Тъй като този тип изречения са част от функционално-семантичната категория *персоналност*, те се позиционират в периферията ѝ и в определени контексти и при липсата на допълнителни рестриктори тези обобщенолични изречения с второлична местоименна форма могат да имат синоними. Към тях Д. Савова отнася десемантизираната употреба на *човек* и формите за 1 л. мн.ч. и 2 л. мн.ч., срв.: *Можеш да киснеш там с часове, да четеш книги или да прелистваш комикси = Човек може да кисне там с часове... = Можем да киснем там с часове... = Можете да киснете там с часове...* (Savova/Савова 2016: 72). В цитираното изследване се посочва, че тези манипулативни употреби имат за цел да пренесат слушащия в един иреален свят.

Описаните по-горе случаи следва да се различават от тези, при които второличното местоимение отново има значение на 1 л. ед.ч., но интонацията е емоционално наситена, напр.: *Ты объясняй ему сколько угодно, а он все одно и то же говорит; Что ни говори, что ни объясняй ему, он все равно шизофреник*. Очевидно е, че тук семантичното съдържание на изречението изцяло се изгражда върху транспозиции на местоименните форми и то трябва да се разбира така: *Я тебе все объясняю, а ты все одно и то же говоришь*. Транспонираните употреби от този вид се откриват в емоционално маркирани текстове и са резултат от желанието на говорещия рязко да се дистанцира от адресата като негов събеседник. За целта се прибегва до третоличните местоимения, преpraщащи към обекта на

---

⁶ Преглед на различните схващания по въпроса вж. у Nikolova/Николова 2006.

речта, който е неучастник в комуникацията. Дадените употреби са изключително важни, защото те илюстрират по неоспорим начин наличието на некатегориалност и доказват необходимостта от разглеждането на езика във функционално-семантичен план.

Местоимението *вы* не се отличава с особени некатегориални прояви. Евентуално могат да се открият случаи, подобни на тези с *ты*, при които референтите да са повече от един, или при формата *Вы*, която само формално съвпада с множествената прономинална форма. Що се отнася до нея, тя предполага официален стил на общуване, лишен от емоционалност и оценъчност, а следователно – и от некатегориалност. Н. Сиракова-Сметс посочва, че в български тя се появява и утвърждава през първата половина на XIX в. под влияние на руската и западноевропейската езикова практика, което обяснява липсата ѝ в диалектите (Sirakova-Smets/Сиракова-Сметс 1992: 12).

Третоличните местоимения, както бе посочено, се отличават от тези за 1 и 2 л. по това, че заместват или посочват не участник в комуникативния акт, а обекта на речта⁷. Според К. Е. Майтинска тези форми са по-близки до демонстративите и се отличават от първоличните и второличните местоимения както в деklinационно отношение, така и по време на възникване. Във връзка с българския език Р. Ницолова отбелязва, че е по-точно местоименията да се делят на *незаместващи* (1 и 2 л.) и *заместващи* (3 л.), тъй като деиктичността на третоличното местоимение се пази в някои случаи, напр. ако се посочва лице, което се намира на мястото на речевия акт и се вижда от говорещия и слушащия: *Тя е дъщеря на Стоянов; Тя е хубава* (Nitsolova/Ницолова 1986: 37). Според П. Баракова тези местоимения са удобни за говорещия, защото му позволяват да се „самоотстри“ от комуникативната ситуация (Barakova/Баракова 1993: 154). Именно затова дадените форми са особено богати на некатегориални употреби. Не се споделя мнението на П. Златева, че формите за 1 и 3 л. ед.ч. не се застъпват, а между тях флукутира тази за 2 л. ед.ч. (Zlateva/Златева 1987: 48–49). Може би подобно схващане е повлияно от езици, в които има местоимения само за 1 и 3 л., но българският и руският език оборват казаното от нея, както се вижда от емпиричния материал по-долу.

Сред хрестоматийните примери за транспозиция са честотните замени на 1 и 2 л. ед.ч. с 3 л. ед.ч. в общуването на възрастните с деца в ранна възраст, напр.: *Баба ще му направи торта за утре; Митко няма ли да си измие ръцете?; Защо не слушааш мама?* и др. Тези изречения са част от диалогичната разговорна реч, което предполага наличието на

---

⁷ За разликите в понятията *обект на речта* и *обект на действието* вж. Илиева/Илиева 1985: 10; Илиева, Stamenova/Илиева, Стаменова 1982.

поне един събеседник. Характерна за общуването между родители и деца е честата замяна на личните местоимения със съществителни нарицателни и собствени. В първия пример нарицателното съществително замества местоимението *аз*, а третоличната форма *му* замества *ти*. Във втория случай собственото име функционира като субститут на *ти*. В конкретната типизирана ситуация не може да се говори за дистанциране на говорещия от събеседника – тези употреби по-скоро са плод на установена традиция, а П. Баракова обяснява това със стремежа към опростяване на комуникацията (Bapakova/Bapakova 1993: 152). Това е едно от вижданията, но в дадените употреби може да се търси и стремеж към подчертаване на статуса на говорещия (срв. *Ти защо не слушаш мама?*, където говорещият целенасочено изтъква своя статус), което винаги се прави с определена цел и не може да се схваща като опростяване. От друга страна, твърде интензивното използване на подобни транспонирани форми в речта на възрастните води до комични случаи на смесване на местоименни форми в детската реч. А. Попова изтъква, че фазата на имитация на речта на възрастните и неволните транспозиции на лицето са начален етап от социалната адаптация на детето, при който се формира представата за Аза и Другия (Pопова/Попова 2000: 380–381). Не на последно място това се дължи и на по-високата абстракция на прономените в сравнение с другите части на речта.

Друга типизирана граматична употреба е използването на собствено име в значение на 1 л. ед.ч. при започване на телефонен разговор, напр.: *Добрий вечер! Это Иван Петрович Вас беспокоит. Я хочу поговорить с Вами....* Макар че тази конструкция донякъде формално прилича на посочените по-горе примери от детската реч, смятам, че тя не следва да се причислява към случаите на некатегориални отношения. Основание за това дават както спецификата на подобно общуване, при което говорещият и събеседникът не са в непосредствена близост и не се виждат, така и спецификата на местоименията като клас думи, посочващи или заместващи даден предмет, който е предварително известен на участниците в речевия акт. При дадените обстоятелства условието за предварителна известност няма как да бъде изпълнено. Впоследствие обаче употребата на личните местоимения се осъществява нормално. Б. М. Хунг отнася този случай към разновидностите на самоназоваването, с което могат да се реализират различни прагматични значения – от самохвалство до утешително самоназоваване, самоназоваване поради скромност, при дистантно общуване и т.н. (Hung/Хунг 1995а: 36).

П. Баракова отбелязва, че в речевата практика на българина се наблюдава активизиране на третоличния модел, при който формата за 3 л. или по-често съществително име във въпросително изречение замества личното местоимение за 2 л. ед.ч. или учтивата форма, напр.: *За какво мечтае премиерът?* вм. *За какво мечтаете (Вие), г-н премиер?*; *За какво*

си мисли Димитър Бербатов?. Тези въпроси са присъщи на журналистическата реч и вероятно са част от клиширания синтактичен инвентар, с който журналистите си служат. Въпреки това не трябва да се пренебрегва и фактът, че конструкциите от този тип разчупват общуването и са сред синонимните средства, обогатяващи комуникацията и способстващи за кохезията на текста.

Конотирани и експресивно маркирани са транспозициите на 3 л. ед. и мн.ч. вместо 2 л. ед. и мн.ч., напр.: *Ще ми казва **той/тя** на мене какво да правя!*; *Виж **го** ти!*; *Чуй **я** само как ми говори!*. И тук, както при транспозициите на *ти*, може да се говори за опит за отчуждаване и рязко противопоставяне на адресант и адресат. С използването на третоличната глаголна флексия и на местоименията за 3 л. говорещият „се стареа да елиминира слушащия (адресата) от комуникацията, да го лиши от симетричността, да му отнеме, да парира възможността за отговор“ (Варакова/Баракова 1993: 156). В ярко експресивен изказ може да се използва дори среднородовото местоимение *то*, което още по-силно дистанцира говорещия от събеседника. *То* възплачва идеята за полово неопределеност, незначителност, незрялост на адресата и неравнопоставеност с говорещия.

Сходна с транспозицията на 1 л. мн.ч. вместо 2 л. е и транспозицията на 3 л. мн.ч. в значение на 2 л. мн.ч. при въпроси, зададени директно на адресата, напр.: *Как са студентите?*; *Как са работниците днес?* вм. *Как сте, студенти?*; *Как сте, работници?*. В този случай също се предполага определена субординация, при която най-често висшестоящите биха задали подобен въпрос.

За отбелязване е още една особеност на българските третолични местоимения, описана в съпоставка с гръцки от Хр. Янисова (Yanisova/Янисова 2008). Тя доказва, че в езика съществуват фразеологични единици, в които прономиналните акузативни форми нямат реален референт, срв.: *забърквам **ги** едни*; *оплесквам **я/го***; *няма да **я/го** бъде*; *да **ги** нямаме такива*; *връщам **го** тъпкано* и др. В някои от примерите референтът би могъл да се предположи, но не навсякъде това е възможно. Наличието в гръцки на винителни местоименни словоформи е от съществено значение, тъй като отпадането им превръща иначе устойчивите изрази с цялостно значение в разложими словосъчетания, срв.: *та κάνω σαλάτα* ‘оплесквам я, забърквам каша’ и *кάνω σαλάτα* ‘права салата’ (Yanisova/Янисова 2008: 7). Подобно твърдение е валидно и за български в случаите, при които „местоимението замества названието на известен обект и предполагаема информация за него и поради това е същински градивен компонент в структурата и семантиката на фразеологичната единица“ (Kaldieva-Zaharieva/Калдиева-Захариева 2005: 222). Съзвучно с това е и мнението на Р. Ницолова, според която местоименията за 3 л. могат да изпълняват чисто граматич-

на, формална функция в текста, да се десемантизират и граматикализират (срв. превръщането на *то* в съюз) (Nitsolova/Ницолова 1986: 43).

* * *

В обобщение на представените езикови факти и на лингвистичния им анализ може да се заключи, че функционирането на категорията *лице* при *pronomena personalia* и в двата езика е любопитно за изследване. То отразява както специфики, присъщи на отделните езици, така и много прилики, което се дължи на общата генеалогия на руския и българския език. Транспозициите на лицето при личните местоимения оказват влияние и върху функционирането на морфологичната категория *лице на глагола* – факт, който, разбира се, се дължи на граматичното излишество при експликацията на семата *персоналност* в езика. Наличието на посочените по-горе некатегориални употреби е ясно доказателство за широкото разпространение на некатегориалността в езиковата система. Както многократно е заявявано, категориалните и некатегориалните значения имат безспорно място в езика и речта и съществуването само на категориални значения е невъзможно, тъй като чистата категориалност в речта се губи. Поради това се стига до извода, че некатегориалните значения в езика са не по-малко релевантни от категориалните.

REFERENCES/БИБЛИОГРАФИЯ

- Babaev, K. V. 2009. O proiskhozhdenii lichnyh mestoimenij v yazykah mira. – *Voprosy jazykoznanija*, № 4, 119–138. [Бабаев, К. В. 2009. О происхождении личных местоимений в языках мира. – *Вопросы языкознания*, № 4, 119–138.]
- Barakova, P. 1993. Transpozitsii na litseto v balgarskia i polskia ezik. In: *Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika. Tom 4. Semantichnata kategorija komunikant*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 133–160. [Баракова, П. 1993. Транспозиции на лицето в българския и полския език. В: *Българско-полска съпоставителна граматика. Том 4. Семантичната категория комуникант*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 133–160.]
- Dimitrova, St. 1994. *Isklyucheniya v russkom yazyke*. Columbus: Slavica. [Димитрова, Ст. 1994. *Исключения в русском языке*. Columbus: Slavica.]
- Doncheva, L. 1977. Chastotnost' nominativnyh lichnyh mestoimenij v nemeckom yazyke v сопоставител'nom plane s russkim i bolgarskim yazykami. – *Godishnik na Sofijskija universitet. Fakultet po slavyanski filologii*. Т. LXVIII, кн. 3, 1975, 189–209. [Дончева, Л. 1977. Частотность номинативных личных местоимений в немецком языке в сопоставительном плане с русским и болгарским языками. – *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии*. Т. LXVIII, кн. 3, 1975, 189–209.]
- Gugulanova, Iv. 1993. Uvod. – In: *Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika. Tom 4. Semantichnata kategorija komunikant*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 5–11. [Гугула-

- нова, Ив. 1993. Увод. – В: *Българско-полска съпоставителна граматика. Том 4. Семантичната категория комуникант*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 5–11.]
- Himik, V. V. 1990. *Kategoriya sub“ektivnosti i ee vyrazhenie v russkom yazyke*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. [Химик, В. В. 1990. *Категория субъективности и ее выражение в русском языке*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.]
- Hodorkovskaya, V. B. 1996. Ob anaforicheskom mestoimenii v italijских yazykah. – *Voprosy jazykoznanija*, № 6, 84–90. [Ходорковская, В. В. 1996. Об анафорическом местоимении в итальянских языках. – *Вопросы языкознания*, № 6, 84–90.]
- Hung, B. M. 1995 a. Oznachavane na govoreshitia v rechevia akt (sapostavitelen analiz mezhdu balgarskia i vietnamskia ezik). – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 2, 32–40. [Хунг, Б. М. 1995 а. Означаване на говорещия в речевия акт (съпоставителен анализ между българския и вьетнамския език). – *Съпоставително езикознание*, № 2, 32–40.]
- Hung, B. M. 1995 b. Za vtorolichnite mestoimenia kato ezikovi sredstva za oznachavane na slushatelya v rechevia akt v balgarskia i vietnamskia ezik. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 3, 59–64. [Хунг, Б. М. 1995 б. За второличните местоимения като езикови средства за означаване на слушателя в речевия акт в българския и вьетнамския език. – *Съпоставително езикознание*, № 3, 59–64.]
- Ilieva, K. 1974. Za nyakoi sashtestveni cherti na lichnite mestoimenia (varhu balkanski ezikov material). – *Balgarski ezik*, № 5, 422–424. [Илиева, К. 1974. За някои съществени черти на личните местоимения (върху балкански езиков материал). – *Български език*, № 5, 422–424.]
- Ilieva, K. 1985. *Mestoimenia i tekst*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Илиева, К. 1985. *Местоимения и текст*. София: Издателство на БАН.]
- Ilieva, K. 1986. Nablyudenia varhu semantikata na lichnite mestoimenia v balgarskia i rumanskia ezik. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 6, 31–37. [Илиева, К. 1986. Наблюдения върху семантиката на личните местоимения в българския и румънския език. – *Съпоставително езикознание*, № 6, 31–37.]
- Ilieva, M. 2004 a. *Balgarinat v svoite mestoimenia*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“. [Илиева, М. 2004 а. *Българинът в своите местоимения*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.]
- Ilieva, M. 2004 b. Spodelenoto az na govoreshitia. – *Problemi na balgarskata razgovorna rech*, кн. 6, 117–126. [Илиева, М. 2004 б. Споделеното аз на говорещия. – *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 6, 117–126.]
- Ilieva, K., I. Stamenova. 1982. Za saotnoshenieto mezhdu subekt, obekt i adresat na saobshtenieto i subekt, obekt i adresat na deystviето. – *Filosofska misal*, № 12, 41–46. [Илиева, К., И. Стаменова. 1982. За съотношението между субект, обект и адресат на съобщението и субект, обект и адресат на действието. – *Философска мисъл*, № 12, 41–46.]
- Kabakchiev, Kr. 1989. Za edin aspekt v upotrebata na lichnite mestoimenia za 1. i 2. litse mnozhestveno chislo. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 2, 63–64. [Кабакчиев, Кр. 1989. За един аспект в употребата на личните местоимения за 1. и 2. лице множествено число. – *Съпоставително езикознание*, № 2, 63–64.]
- Kaldieva-Zaharieva, S. 2005. *Problemi na sapostavitelnото izsledvane na balgarskata i rumanskata frazeologia*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“. [Калди-

- ева-Захариева, С. 2005. *Проблеми на съпоставителното изследване на българската и румънската фразеология*. София: Академично издателство „Марин Дринов“.]
- Majtinskaya, K. E. 1968. K tipologii geneticheskoy svyazi lichnyh i ukazatel'nyh mestoimenij v yazykah raznyh sistem. – *Voprosy jazykoznanija*, № 3, 31–40. [Майтинская, К. Е. 1968. К типологии генетической связи личных и указательных местоимений в языках разных систем. – *Вопросы языкознания*, № 3, 31–40.]
- Melchuk, I. A. 2015. *Kurs po obshta morfologia. Tom II, vtora chast: Morfologichni znachenia*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. [Мелчук, И. А. 2015. *Курс по обща морфология. Том II, втора част: Морфологични значения*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.]
- Nikolova, A. 2006. O sposobah vyrazheniya obobshchennosti lica v russkom i bolgarskom yazykah. – *Aspekty kontrastivnogo opisaniya russkogo i bolgarskogo yazykov*, вур. 2, 163–204. [Николова, А. 2006. О способах выражения обобщенности лица в русском и болгарском языках. – *Аспекты контрастивного описания русского и болгарского языков*, вып. 2, 163–204.]
- Nitsolova, R. 1986. *Balgarskite mestoimenia*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Ницолова, Р. 1986. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство.]
- Nyorgor-Syorensen, J. 2002. Referencial'naya funkciya russkih mestoimenij (v sopostavlennii s mestoimeniyami nekotoryh drugih slavyanskikh yazykov). – *Voprosy jazykoznanija*, № 2, 35–47. [Нёргор-Сёренсен, Й. 2002. Референциальная функция русских местоимений (в сопоставлении с местоимениями некоторых других славянских языков). – *Вопросы языкознания*, № 2, 35–47.]
- OPRBE. 2012. *Ofitsialen pravopisnen rechnik na balgarskia ezik*. Sofia: Prosveta. [ОПРБЕ. 2012. *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета.]
- Plungyan, V. A. 2010. *Obshchaya morfologiya: vvedenie v problematiku*. Moskva: URSS. [Плунгян, В. А. 2010. *Общая морфология: введение в проблематику*. Москва: URSS.]
- Popova, A. 2000. Ezikova transpozitsia i psiholingvistika. Za nyakoi osobenosti na formiraneeto i upotrebata na morfologichnata kategoria litse na glagola pri detsata v balgarskia ezik i frenskia ezik. – *Nauchni trudove na Plovdivskia universitet „Paisiy Hilendarski“*, tom 38, kn. 1, Filologii, 377–382. [Попова, А. 2000. Езикова транспозиция и психоллингвистика. За някои особености на формирането и употребата на морфологичната категория лице на глагола при децата в българския език и френския език. – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, том 38, кн. 1, Филологии, 377–382.]
- Sasheva, V. 2013. Za eksplikatorite na funktsionalno-semantichnata kategoria personalnost v balgarskia ezik. In: Burov, St. (ed). *Mezhdunarodna internet konferentsia „Slavyanskite etnosi, ezitsi i kulturi v savremennia svyat“*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 223–230. [Сашева, В. 2013. За експликаторите на функционално-семантичната категория *персоналност* в българския език. В: Буров, Ст. (ред). *Международна интернет конференция „Славянските етноси, езици и култури в съвременния свят“*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 223–230.]
- Savova, D. 2016. Pragmatichni manipulatsii pri obobshtenolichna upotreba na formite za vtoro litse edinstveno chislo v balgarskia ezik. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 2,

- 69–83. [Савова, Д. 2016. Прагматични манипулации при обобщенолична употреба на формите за второ лице единствено число в българския език. – *Съпоставително езикознание*, № 2, 69–83.]
- Selivyorstova, O. N. 1988. *Mestoimeniya v yazyke i rechi*. Moskva: Nauka. [Селиверстова, О. Н. 1988. *Местоимения в языке и речи*. Москва: Наука.]
- Sirakova-Smets, N. 1992. Mestoimennite formi za obrashtenie *ti* i *Vi* v rechevia etiket na savremennite balgari i holandtsi. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 4, 11–18. [Сиракова-Сметс, Н. 1992. Местоименните форми за обръщение *ти* и *Вие* в речевия етикет на съвременните българи и холандци. – *Съпоставително езикознание*, № 4, 11–18.]
- TFG. 1991. *Teoriya funkcional'noj grammatiki. Personal'nost'. Zalogovost'*. Sankt-Peterburg: Nauka. [ТФГ. 1991. *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*. Санкт-Петербург: Наука.]
- Todorova, R. 1995. Implisitnost i eksplisitnost pri predavane na informatsia chrez nyakoi mestoimenia v reklami i saobshtenia (po materialy ot angliyski vestnitsi). – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 1, 42–46. [Тодорова, Р. 1995. ИмPLICITност и експлицитност при предаване на информация чрез някои местоимения в реклами и съобщения (по материали от английски вестници). – *Съпоставително езикознание*, № 1, 42–46.]
- Valter, H. 2005. “Political correctness”, „novata sardechnost“, govoreneto na „ti“ i prevodat (nyakoi razmisli). – In: *Ezikovedski prinosi v chest na chl.-kor. prof. Mihail Videnov. Po sluchay negovata 65-godishnina*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 519–532. [Валтер, Х. 2005. “Political correctness”, „новата сърдечност“, говоренето на „ти“ и преводът (някои размисли). В: *Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. Михаил Виденов. По случай неговата 65-годишнина*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 519–532.]
- Yanisova, Hr. 2008. Frazеologichni edinitsi s kratka vinitelna mestoimenna forma v novogratskia ezik (paraleli s balgarskia ezik). – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 3, 5–18. [Янисова, Хр. 2008. Фразеологични единици с кратка винителна местоименна форма в новогръцкия език (паралели с българския език). – *Съпоставително езикознание*, № 3, 5–18.]
- Zlateva, P. 1987. Za sistemata ot opozitsii pri lichnite mestoimenia. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 5, 47–53. [Златева, П. 1987. За системата от опозиции при личните местоимения. – *Съпоставително езикознание*, № 5, 47–53.]